

В. С. Лісовий

Ідеологія

ІДЕОЛОГІЯ (від ідея і ...логія) – сукупність уявлень, переконань та ідей, зосереджених на стосунках людей у суспільствах та призначених виправдовувати чи змінювати ці взаємини, об'єднуючи людей для колективних дій.

Поняття «І.». Термін «І.» увів 1796 франц. філософ Д. де Трасі, назвавши ним «науку про ідеї», завдання якої вбачав у з'ясуванні джерел ідей, завдяки чому можна відрізнити ілюзорні ідеї від ідей перевірених, обґрунтованих. Терміном «ідея» у 17–18 ст. позначали не тільки розумово побудовані поняття, а й уявлення. З погляду Д. де Трасі, тільки розумово обґрунтов. системи ідей можуть бути надій. основою для реформування суспільства і держави. Започаткування І. як науки про ідеї відповідало просвітниц. настанові: подолати у масовій свідомості ілюзорні уявлення, прикладом яких служили «ідоли» Ф. Бекона. Однак незабаром термін «І.» набув негатив. значення, яке залишається впливовим і сьогодні. Вважають, що такий «поворот» започаткував Наполеон I, який зі зневажливим відтінком називав «ідеологами» інтелектуалів із поглядами, близькими до Д. де Трасі. Але найбільший вплив на набуття терміном «І.» негатив. значення справила філософія К. Маркса та Ф. Енгельса. Суть їхньої концепції можна звести до тези: клас, який є власником засобів виробництва, панує не лише економічно, а й ідейно; панівними ідеями у клас. суспільстві є ідеї панів. класу. З їхнього погляду, осн. функція І. полягає в захисті влади панів. класу. Загалом І. є ілюзор. відображенням екон. інтересів, оскільки навіть представники панів. класу вірять, що класова структура суспільства і ринк. економіка є цілком необхідними, а тому виправданими. Відтак як панів. клас, так і пригноблений мають ілюзорне уявлення про реал. становище, суспільство та світ загалом. Цю ілюзорну, хибну свідомість К. Маркс і Ф. Енгельс позначили терміном «І.». При цьому вони вважали ідеол. усі різновиди сусп. свідомості. Але що таке «істинна свідомість» на противагу хибній? Якщо це має бути науково обґрунтов. світогляд, то наук. істини як ціннісно нейтральні не можуть стати основою реформування суспільства. У марксизмі ж хоча й наголошено на деяких важливих сусп. цінностях (свобода, соц. справедливість, рівність), проте відсутні філософія цінностей та етика, на яку мав би спиратися робітн. рух. «Реал. гуманізм» К. Маркса ґрунтується на передумові, що свідомість пролетаріату звільняється з полону «хибної свідомості» тільки внаслідок рев. боротьби та ліквідації класів, а це наївна позиція (див.

Діалектичний матеріалізм). Заслуга К. Маркса та Ф. Енгельса полягає у наголошенні на тому, що люди здатні замінювати достовірні знання про себе і соц. взаємини ілюзор. уявленнями.

Слово «І.» набувало різних значень в історії та зберігає багатозначність у сучас. його вжитку. Щоб відповісти на питання, потрібно дослідити, як це явище пов'язане з ін. у певному суспільстві. І. існують у відповід. риториках та семіотиках – усних чи письмових текстах, символах, ритуалах тощо. Такі риторики й семіотики формують у людей певне ставлення до наяв. способів життя і сусп. взаємин: вони виправдовують їх (консервативні І.) або критично оцінюють і спонукають до змін (реформатор. та рев. І.). Отож І. представлені передусім у вигляді певних семіотик, які містять не лише аргументації, а різного роду риторики, символи і ритуали, призначені діяти не лише на розум, а й на почуття та підсвідомість. Якщо І. представлені усними чи письмовими текстами, вони відрізняються списком тих тем, які охоплюють: найповніші з них пропонують розуміння світу, людини, сусп. взаємин, держави тощо. При цьому вони містять відповідні судження, щоб формувати у людей певні ціннісні переконання. Але термін «І.» сучасні науковці використовують не тільки для позначення явної представленості І. у вигляді риторик чи семіотик, а неявного їх існування у способах життя і поведінки. Декларацію цінностей та принципів можна насправді використовувати як маску для мотивів, що визначають спосіб життя, поведінки та практики, які суперечать деклараціям, тому справжня І. часто відрізняється від декларованої. Так, в Україні політики, пов'язані з олігархіч. капіталом, часто проголошують курс на екон. модернізацію, хоча зорієнтовані тільки на особисте збагачення. Це схиляє до того, щоб в аналізі І. брати до уваги не тільки її поверховий, декларатив. рівень, а глибший, прихований – на рівні мотивів життя та діяльності. Часто слово «І.» використовують для позначення одного різновиду І.: напр., коли цим словом позначають тільки політ. І., або використовують його в негатив. значенні, з чим пов'язані теорії про «кінець І.» та про потребу «деідеологізації». Справді, І. містять певні загрози, відвернення яких вимагає відповід. рівня особистої та колектив. крит. самосвідомості, та все ж доцільніше термін «І.» використовувати у ціннісно-нейтрал. значенні: загалом І. не є чимось лише позитивним чи негативним; усе залежить від того, з якою І. маємо справу. Щоб відповісти на питання, позитивну чи негативну роль відіграє І. у суспільстві, потрібно брати до уваги не тільки зміст того, що вона декларує на рівні риторики, а враховувати її підтексти, прихов. мотиви та ті практики, які вона інспірує.

Дослідження І. Сьогодні автори дослідж. І. пропонують різні підходи для з'ясування аспектів І. Осн. проблеми, що перебувають у центрі уваги, – заг. поняття «І.», найважливіші сусп. функції І., види І. (класифікація І.). Поняття «І.» іноді визначають як сукупність спіл. поглядів (реліг., філос., морал. тощо), які характеризують певну сусп. групу. Насправді спільність поглядів є необхідною, але недостат. ознакою І. Реліг. общини об'єднують спіл. реліг. погляди, але вони стосуються передусім взаємин особи з Богом і націлені на спасіння

душі, а не на виправдання або перетворення сусп. взаємин та політ. системи. Хоча релігія часто виступала в ролі І. (напр., обожнення монарха), але в такому разі говорять про політизацію релігій. Так само наявність спіл. філос. поглядів, які характеризують прихильників певної філос. концепції, не означає, що маємо справу з І. Адже філософія націлена на відкриття істини, їй властивий високий рівень крит. самосвідомості на протигагу І. Це не суперечить тому, що філос. ідеї, як і реліг., часто ставали джерелом І., зокрема політичних. Труднощі з визначенням поняття «І.» пов'язані з тим, що за допомогою слова «І.» ми позначаємо явище, яке поєднує в собі позит. і негативні потенції. Воно належить до слів зі «слизьким», елюзив. значенням. За зовні нібито добре обґрунтов. проектом реформи можуть приховувати особисті чи групові егоїст. інтереси; тому варто придивлятися, наскільки дії політиків відповідають їхнім політ. деклараціям і програмам.

Марксист. поняття І. дало поштовх для дослідж. того, наскільки та у який спосіб екон. й соц. чинники впливають на появу певних ідей та їхній зміст («соціологія ідей» М. Вебера, К. Мангайма, Р. Мертона та ін.). Оскільки дія соц. чинників на індивід. та сусп. свідомість опосередкована псих. процесами, то з соціол. підходами почали поєднувати психологічні. Особливо важливим стало врахування здобутків глибин. психології – індивідуальної (З. Фройд) та колективної (Г. Юнг та ін.). Терміном «І.» часто позначають різного роду семіотики чи дискурси, спрямовані на виправдання або здобуття влади. Цей підхід виходить за межі клас. теорії К. Маркса: йдеться про будь-які різновиди влади – про владу осіб та груп у різного роду інституціях, громадах, спільнотах, родинах; про владу еліт. Із цим значенням терміна «І.» поєднують підходи, що виникли внаслідок постмодер. повороту, – розуміння «І.» як дискурсу, особливо метадискурсу, націленого на пригнічення ін. поглядів та цінніс. переконань. При цьому підході дискурси розглядають під кутом зору виправдання чи здобуття влади (Ш. Фуко). Напр., феміністич. дискурс, опозиційний до влад. патріарх. дискурсу, спрямований на утвердження рівноправ. становища жінок у сім'ї та суспільстві. Деякі антропологи, історики, соціологи використовують термін «І.» також для позначення колектив. світоглядів суспільств – етносів, націй, цивілізацій, реліг. спільнот тощо. Як свідчать істор. дослідж., ніколи не існувало суспільств без наявності в них певних колектив. світоглядів (уявлень про світ, людину, суспільство), які містять ціннісні переконання, пов'язані зі способами життя і поведінки. Акцент на ролі світоглядів як складника культури став джерелом культурно-цінніс. підходу у вивченні «І.»: з'ясування природи «І.» з урахуванням культур. контексту та світогляду, наявного у будь-якій культурі. Часто «ідеологічними» називають групові та індивідуал.-центричні погляди й ціннісні переконання, коли людина «сліпо» вірить у правильність своїх переконань. Тому іноді І. вважають квазірелігіями, тобто релігієподіб. переконаннями, в яких переважає віра замість крит. самосвідомості. Основа таких переконань ірраціональна. Реліг. переконання справді споріднені з ідеологічними. У феодал. Європі релігії виконували роль І., освячували владу королів та аристократії. Звідси протиставлення ідеол. переконань

науково обґрунтованим, що базуються на перевірці та крит. самосвідомості. Семіотика І. повинна містити арсенал засобів вираження і впливу на різні складники колектив. психіки та свідомості – інтуїцію, почуття, уяву, розум тощо. Дж. Сарторі зауважив, що І. є своєрід. «упаковкою» різнорід. елементів, наголосив на потребі розкривати її, щоб бачити її вміст. П. Рікер у творі «Ідеологія та утопія» (перекл. з франц., К., 2005) вказував на пров. роль «сусп. уяви» в І., визнаючи, що І. та утопії містять як позитивні, так і негативні потенції. Навіть якщо джерелом модер. політ. І. (лібералізму, консерватизму, соціал-демократизму, комунізму) були певні концепції політ. філософії, то засновані на них І. неминуче містять спрощення розумових обґрунтов. ідей. Це дало підставу М. Оукшоту стверджувати, що політ. І. є «карикатурами» на політ. теорії. Але помилково було б вважати, що ці «карикатури» бажано і можна замінити неспотвореними оригіналами. Це б означало повернення до платонів. ідеї «філософа на троні». Тим часом наук. підходи не можуть бути противагою І.: абсолютизація наук. підходів може набувати характеру І. сцієнтизму, як і зацікавленість спільноти науковців у захисті усталених парадигм, як це показав Т. Кун.

Серцевину заг. поняття «І.» складають ціннісні переконання, призначені об'єднувати індивідів у групи чи рухи. Р. Мекрайдіс у вступі до кн. «Contemporary Political Ideologies» (Boston; Toronto, 1986 – «Сучасні політичні ідеології») визначив І. як сукупність тісно пов'язаних вірувань, ідей, ставлень, властивих для певної групи або спільноти. Пояснюючи природу І., він вказав на те, що І. пронизують наше повсякденне життя. З його погляду, кожен із нас, знає він це чи ні, дотримується певної І. – має погляди на світ, ідеї про світ; і ми прихилиємося переважно до тих людей, з якими маємо схожі спосіб мислення, вірування, ціннісні переконання. З ними об'єднуємося у клуби, політ. партії, рухи, спілки. З його погляду, ми завжди перебуваємо під впливом ідей – ми водночас і творці, і творіння ідей-І., з допомогою яких маніпулюємо іншими, а вони нами. На його думку, І. – важлива частина життя; їх не можна витіснити, чимось замінити під гаслом деідеологізації. На необхідну наявність І. в будь-якому суспільстві вказував О. Лемберг, зауваживши, що студент. протести у Франції кін. 1960-х рр., одним із гасел яких було «ніякої І.», насправді мали свою І. Його висновок: ідеол. вакуум для людини нестерпний. Маємо справу з дослідж., що перебувають в опозиції до концепцій, які твердять про можливе витіснення І. наук. світорозумінням, про «кінець І.» (Д. Бел та ін.). У різних І. маємо різне співвідношення між розумовим обґрунтуванням цінніс. переконань та семіотич. засобами, розрахов. на почуття та уяву (метафори, символи, міфи, ритуали). Оскільки І. звернені до сусп. свідомості, то їхні мобілізац. засоби пристосовані до наяв. стану культури; ефективність засобів залежить від їхньої різноманітності, доступності, спрощеності.

Функції І. та їх види. І. виконують важливі функції. Крім об'єднувальної, дослідники І. виокремлюють виражальну (представлення інтересів і переконань), функцію самоідентифікації, легітимації – виправдання наяв. способу життя, поведінки, взаємин і пропонування принципів, зразків та ідеалів, націлених на зміну, перетворення суспільно-

політ. взаємин. В остан. випадку важливою стає мобілізац. функція, спрямована на згуртування людей у відповід. рух. У таких І. привабливість пропозов. ідеалів, переконань є засобом мобілізації прихильників. Різноманітність І. спонукала дослідників поділити І. на види. Класифікацію здійснюють залежно від того, які групи людей І. призначена об'єднувати. О. Лемберг виокремив І.-світогляди, які об'єднують найбільші групи людей – етноси, нації, цивілізації, сусп. верстви (класи). Сьогодні можна говорити також про цінності і принципи, зорієнтов. на об'єднання людства: права людини, правові й етичні ідеї, які стосуються взаєм. поваги між націями, об'єднання зусиль націй у розв'язанні глобал. проблем тощо. Другим важливим різновидом є політ. І.: вони гуртують людей у політ. партії та рухи. Часто значення слова «І.» ототожнюють саме з політ. І. Говорять також про І., що об'єднують людей у товариства, асоціації, клуби у різних галузях профес. діяльності. Так, І. суспільно-політ. реформи – наголошення на певних цінніс. пріоритетах та визначення осн. стратегій.

Важливим напрямом дослідж. І. є критика тих загроз, що їх потенційно містять І.: можливість використовувати елементи люд. психіки і свідомості, щоб, паразитуючи на них, спрямовувати колективні дії на вчинення зла. Об'єднуючи індивідів у групи, спільноти за етніч., біол., реліг., соц., політ., культур. ознаками, І. здатна провокувати агресію щодо ін. груп (расизм, агресивні форми націоналізму – шовінізм, комунізм, фашизм). Гуртуючи людей у нації та цивілізації, І. здатні підважувати цінності, націлені на утвердження їх мирного співіснування, взаєм. підтримки та єднання зусиль у межах людства як єдності різноманітного.

Успадковані ідеологічні стереотипи. Виявлену дослідниками здатність І. приховувати справжні мотиви часто використовують, щоб привабливою риторикою маскувати практики, зорієнтовані на забезпечення інтересів певних люд. груп і спільнот, шляхом пригноблення, а то й фіз. знищення ін. етніч., реліг., соц. груп і спільнот. Українцям добре відомі практики прикриття рос. імперіалізму та шовінізму вселюд. цінностями інтернаціоналізму, дружби народів у риторичі рос. комунізму в СРСР. Це стосується також оновлених риторик, спрямов. на маскування справж. мотивів та цілей в І. сучас. рос. неоімперіалізму. Тому деякі сучасні інтелектуали використовують термін «І.» у негатив. значенні. За цим стоїть не тільки і не стільки вплив марксист. розуміння І., а істор. досвід 20 ст. – вчинення масових злочинів, інспіров. І. комунізму та фашизму. А. Безансон, зосереджений у своїй есеїстиці та публіцистиці на викритті злочинності І. комунізму і фашизму, використовує термін «І.» у негатив. значенні. Позасвідоме та підсвідоме в нашій психіці виконує корисну функцію. І не кожна семіотика, що впливає на підсвідомість, має зляккіс. характер. Але речники зляккіс. І. можуть використовувати семіотику, зорієнт. впливати на підсвідомий рівень люд. психіки, щоб культивувати зляккісні ідеол. коди. Особа, яка стала об'єктом такого кодування, не помічає нав'язаності ідеол. стереотипів, а сприймає їх як щось самоочевидне чи як переконання, вироблені самотужки. Це бачимо на

прикладі деяких телеканалів у сучас. Україні, власники яких віддають перевагу інформ. продукції, яка культивує злякисні ідеол. стереотипи на підсвідомості шляхом непоміт. зміщення цінніс. конотацій, щоб культивувати зневагу до того, що насправді варте поцінування. Виявлення потенц. загроз, що їх містять І., здійснюють шляхом поєднання епістемол., соціол., психол., ціннісно-культур., семіотич. підходів. Осн. призначення критики І. – у підтримці належ. рівня крит. сусп. самосвідомості як санацій. засобу проти потенц. загроз, що їх містять будь-які І. У центрі уваги дослідників перебуває піддатливість масової свідомості до ідеол. піар-технологій унаслідок браку належ. рівня крит. самосвідомості. Ми вийшли з держави, в якій утримання влади спиралося на терор і геноцид. Поширення страху перед владою поєднували з І. у вигляді декларації позитив. цінностей – демократії, соц. справедливості, інтернаціоналізму тощо. Завдання комуніст. ідеологів полягало у тому, щоб змістити уже відомий зміст цих понять і принципів, аби вони були здатні прикривати практики, які цим поняттям та принципам суперечили. Йдеться про спотворення первин. змісту понять. Осн. семіотич. засобом такого прикриття була проста технологія: біле називати чорним, і навпаки; повторювати це щоденно, аж доки ці спотворені значення не будуть закарбовані на рівні сусп. підсвідомості. Розрахунок був не тільки і не стільки на наївність «звичай. рад. людини», як на масове і довготривале зомбування, поєднане з вилученням із суспільства тих, хто не піддавався зомбуванню. Не тільки в Рос. імперії, а також в рад. риторичі всіх тих, які чинили зброй. опір рос. імперіалізму, називали «бандитами»; а тих, хто ці народи успішно поневолював і знищував, – «героями». Справж. інтернаціоналіст не той, хто щиро визнає право націй на самовизначення і захищає культурну самобутність будь-якої нації, а той, хто зі зневагою ставиться до будь-якої нації (крім російської), бо є прихильником творення «єдиної рад. нації». Культивування вірнопідданості, залежності, слухняності поєднувалося з незмін. популізмом на адресу «трудящих мас». Цим прикривали знецінення люд. життів, оскільки людей розглядали як сировину для побудови «світлого майбутнього». Осн. засобом комуніст. І. було паразитування на багатозначності слів і висловів, замість розрізнення та уточнення значень. Є різні теорії для пояснення джерел цих піар-технологій. На противагу грубій відвертості фашизму особливістю І. комунізму стало руйнування засадн. позитив. цінностей приховано, зсередини. Звідси непевність дослідників: яка з двох злочин. І. – комунізм чи фашизм – є небезпечнішою? Той факт, що комуніст. І. з її злочинами проти людства не стала перед судом на Нюрнбер. процесі, дозволив їй зберегти ознаку певної репутабельності. Це стало додатк. обставиною, що сприяла виживанню спотворених понять і принципів на підсвідомому рівні в пострад. суспільствах. Тепер стало добре відомим, що комуніст. спосіб модернізації виявився неефективним. Та навіть якщо б ця модернізація була успішною, то масові злочини проти людства є непростими, адже вони зводять нанівець будь-які її здобутки. За ностальгіч. виправданням комуніст. минулого, спровокованого негатив. явищами сучас. сусп. життя в пострад. державах, часто стоїть наївне нерозуміння того, до якої міри та в який спосіб ці нові явища закорінені в тому

минулому. Звідси брак належ. громадян. та нац. свідомості: комуніст. символіка і сьогодні прикрашає наші вулиці, площі. Більшість міських людей віддають перевагу користуванню російською мовою, що є явним свідченням відсутності нац. гідності – як наслідок культивування нац. нігілізму в нерос. народів, які входили до складу СРСР. З'ясування особливостей посткомуніст. сусп. свідомості з акцентом на успадков. стереотипах мислення та цінніс. переконаннях стали предметом вивчення в Україні та зх. країнах; їх тематизують під рубрикою «посттоталітарні дослідження».

Рекомендована література

1. D. Bell. The End of Ideology. New York, 1960;
2. J. Plamenatz. Ideology. London, 1970;
3. E. Lemberg. Ideologie und Gesellschaft. Eine Theorie der ideologischen Systeme, ihrer Struktur und Funktion. Stuttgart, 1971;
4. G. Sattory. The Theory of Democracy Revisited. New Jersey, 1987;
5. W. Kymlicka. Liberalism, Community and Culture. New York, 1989;
6. Габермас Ю. Демократия, разум, нравственность / Пер. с нем. Москва, 1995;
7. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика. К., 1997;
8. Кісь Р. Глобальне, національне, локальне. Л., 2005.

Бібліографічний опис:

Ідеологія / В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-13771>

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).